

СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ЗАВДАННЯ ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЇНОЗНАВСТВА

УДК 911.3:338.24(1-056.44)(4)

В. Й. Лажнік – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства і міжнародних відносин Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Субнаціональні анклави й ексклави в країнах Європи

*Роботу виконано на кафедрі
країнознавства і міжнародних відносин
СНУ ім. Лесі Українки*

Розглядаються поняття «субнаціональний анклав» і «субнаціональний екслав». Здійснено просторовий аналіз поширеності субнаціональних анклавних територій на найвищому просторовому рівні адміністративно-територіального поділу усіх країн Європи. Виділено чотири групи європейських країн за ступенем анклавності/екславності їхніх державних територій.

Ключові слова: анклав, анклавність, адміністративно-територіальна одиниця, екслав, країна, субнаціональний.

Lazhnik V. Y. Sub-national Enclaves and Exclaves in the Countries of Europe. The article considers the concepts «sub-national enclave» and «sub-national exclave». The spatial analysis of the sub-national enclave territories' spread at the highest level of the spatial administrative and territorial division of European countries is made. Four groups of European countries have been determined according to their national territories enclave/exclave degree.

Key words: enclave, enclave degree, administrative and territorial unit, exclave, country, sub-national.

Актуальність теми дослідження. Країнознавство як комплексна наука покликана вивчати особливості розвитку не тільки кожної країни світу загалом, а й окремих частин її території (районів, місцевостей, ареалів, поселенських місць тощо). Серед об'єктів країнознавчого дослідження особливе місце займають анклави й ексклави як своєрідні просторові політико-географічні феномени, виникнення яких пов'язане з низкою історичних, політичних і природних факторів. На сьогодні цим особливим просторовим феноменам у вітчизняній країнознавчій науці й політичній географії приділено мало уваги. Більшою мірою розглядаються держави-анклави й міждержавні анклави, проте субнаціональні анклави в українській науковій літературі практично не аналізуються.

Мета нашого дослідження – виявити особливості просторової локалізації субнаціональних анклавів найвищого ієрархічного порядку в країнах Європи. Основні **завдання** дослідження – розглянути суть поняття «субнаціональний анклав»; виявити наявність внутрішніх (субнаціональних) анклавів у країнах Європи й розглянути особливості поширення таких анклавних територій в окремих країнах європейського континенту.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Поняття «анклав (енклав)» й «ексклав» широко використовуються в географії, геополітиці та країнознавстві для характеристики своєрідного географічного положення відособлених частин окремих країн, відділених від основної території країни територією іншої (інших) держави. Ці два поняття тісно взаємопов'язані між собою, проте між ними існує суттєва різниця. Якщо під анклавом загалом на країнознавчому рівні розуміють територію країни або її частину, повністю оточену територією іншої держави, то екссклав – це частина території держави, оточена чужими територіями відносно території своєї держави. Якщо такі території мають вихід до морів, їх називають напіванклавами або напівексклавами. Зарубіжні вчені Є. Ю. Винокуров [1], Ю. М. Зверєв [2], Ю. Д. Рожков-Юрьєвський [3], С. Ніс, Дж. У. С. Робінсон та ін. виділяють декілька типів анклавів. Анклави й ексклави можуть бути й зовнішніми, й внутрішніми відносно конкретної країни. Зовнішні анклави/ексклави зазвичай оточені чи відділені територіями іноземних держав, а внутрішні або адміністративні – це адміністративно-територіальні одиниці (АТО) своєї ж країни, оточені територією іншої АТО або відділені від основної частини АТО, до складу якої вони входять, територією однієї або декількох інших АТО. Зовнішні анклави часто називають міждержавними або міжнародними (наприклад, штат Аляска в США чи провінція Кабінда в Анголі). Водночас у країнах світу існує багато анклавів політичного походження на субнаціональному рівні, які не є ні політично незалежними територіями, ні просторово зовнішніми відносно держави, частиною якої вони є. На субнаціональному рівні проблеми функціонування анклавів менш помітні, переважно вони пов'язані з транспортною доступністю до них, фінансуванням проектів будівництва об'єктів інфраструктури, вирішенням окремих проблем суспільно-політичного чи соціально-економічного характеру тощо. Вони є внутрідержавними адміністративно відособленими або ізольованими територіями відносно певної АТО, тому їх називають субнаціональними або адміністративними анклавами/ексклавами. Прикладом субнаціонального (внутрішнього) анклаву в Київській області України є Київ, а місто Славутич Київської області – це внутрішній анклав/ексклав, оточений територією Чернігівської області.

Субнаціональний або внутрішній (адміністративний) анклав – це несuverенна територія певної держави, яка управляється розміщеною за її межами «материнською» адміністративно-територіальною одиницею (АТО). При цьому з позиції адміністративного центру така територія буде екссклавом, а з погляду оточуючих АТО – анклавом. Виділяють два основних типи субнаціональних (внутрішніх або адміністративних) анклавів/екссклавів – повні та чисті. Перший тип – це адміністративні суб'єкти, які розміщені всередині інших АТО того ж самого просторового (ієрархічного) рівня. Їх можна називати повними анклавами/екссклавами. Такі субнаціональні анклави за аналогією подібні до держав-анклавів на міжнародному рівні. В Європі такими анклавами є, наприклад, земля Берлін усередині землі Бранденбург у Німеччині, Москва в межах Московської області Росії, Санкт-Петербург у межах Ленінградської області Росії чи Київ у межах Київської області України.

Другим типом субнаціональних анклавів/екссклавів є анклавні території, відділені від основної частини «материнської» АТО територією декількох адміністративних одиниць або морем (частково або повністю). Такі анклавні території є одиницями адміністративно-територіального поділу переважно другого або більш низького просторового (ієрархічного) рівня й їх доцільно називати чистими адміністративними анклавами /екссклавами. Прикладом таких адміністративних анклавів є випадки, коли невеликі частини адміністративних одиниць відокремлені від своєї головної частини іншою АТО (наприклад східна

частина австрійської землі Тіроль, відділена територією землі Зальцбург, чи частина бельгійської провінції Лімбург, відділена провінцією Льеж тощо). Такі анклав/ексклави можуть бути двох підтипів – неприбережний і прибережний анклав першого або іншого ієрархічного рівня. Так, Київ є неприбережним внутрішнім анклавом, а місто Севастополь, оточене територією Автономної Республіки Крим, – прибережний внутрішній анклав (напіванклав) першого ієрархічного рівня в Україні.

У географічній науці виділяють й інші типи та види анклавних територій. Так, російський учений Ю. Д. Рожков-Юрьєвський пропонує класифікувати всі типи внутрішніх (адміністративних) анклавів й ексклавів за просторовими рівнями системи адміністративно-територіального поділу (АТП) країни: від першого (найвищого) до найбільш низького [3]. Наприклад, у Росії існують субнаціональні ексклави й анклави на чотирьох просторових ієрархічних рівнях АТП. Відповідно, в Україні Київ можна віднести до внутрішніх анклавів першого просторового ієрархічного рівня, а міста обласного підпорядкування – Бориспіль, Васильків, Біла Церква, Фастів, Переяслав-Хмельницький і Славутич Київської області – до внутрішніх анклавів/ексклавів другого рівня (порядку). В Київській області є селище міського типу Коцюбинське, територія якого входить до складу міської ради Ірпіня (місто обласного підпорядкування) й повністю оточена з усіх сторін територією Києва. Це внутрішній анклав/ексклав третього рівня. Водночас територія Горенківської та Мироцької сільських рад, які є частиною території Києво-Святошинського району Київської області й відділені від його території територією Ірпінської міської ради, – це також внутрішній (субнаціональний) анклав/ексклав третього рівня. Аналогічно можна виділити й в інших областях України субнаціональні анклавні території декількох просторових рівнів.

Субнаціональні анклави/ексклави можна також класифікувати за розмірами території, чисельністю населення, віддаленістю від «материнської» АТО й іншими ознаками. Більш точні класифікації субнаціональних анклавів, як зазначає Є. Ю. Винокуров [1], доцільні для їх розрізнення на рівні округу/общини чи на рівні муніципалітету/провінції/штату.

У країнах світу нині існує велика кількість субнаціональних анклавів, особливо в країнах із домінуванням гірського рельєфу та складною політичною історією формування території країни й системи їхнього адміністративно-територіального поділу. Для субнаціональних анклавів/ексклавів характерна територіальна обмеженість, малопотужний природно-ресурсний потенціал, недостатньо ємкий внутрішній ринок, обмежені можливості для розвитку промисловості, переважно сільськогосподарська або лісогосподарська спеціалізація, високі транспортні витрати, специфіка етнічного складу населення, обмеженість господарських, соціальних, культурних та інших зв'язків тощо.

Нами проведено країнознавчий аналіз наявності субнаціональних (внутрішніх) анклавів/ексклавів найвищого (першого) просторового рівня в країнах Європи з використанням доступних картографічних матеріалів політико-адміністративного змісту. Для просторового аналізу бралися лише адміністративно-територіальні одиниці найвищого регіонального рівня (макрорегіони) – області, землі, провінції, краї, воєводства тощо. При цьому не враховувалися випадки наявності анклавних територій, які в класичному їх розумінні є міждержавними (міжнародними) анклавом (наприклад, Калінінградська область Росії чи Республіка Сан-Марино як держава-анклав). У результаті проведеного аналізу виявлено, що субнаціональні (внутрішні) анклави/ексклави найвищого (першого) просторового (регіонального) рівня існують у 16 країнах Європи. Кількість таких анклавів була основним критерієм віднесення окремих держав до чотирьох груп країн за ступенем анклавності/ексклавності їхньої державної території.

Перша група – це країни, де відсутні анклавні території першого просторового рівня. До цієї групи належить 28 суверенних держав і Гібралтар – заморська територія Великобританії (64,4 % усіх країн Європи, включаючи Росію й Гібралтар). Серед них – це Болгарія, Італія, Франція, Польща, Румунія, Нідерланди, Македонія, Швеція, Фінляндія, Норвегія, Данія, Ісландія, Люксембург та ін. Більшість із них малі за розмірами державної території країни й невеликою кількістю АТО першого порядку, проте на інших ієрархічних рівнях адміністративно-територіально поділу цих країн зустрічаються випадки наявності анклавних територій. До таких держав належить, наприклад, Франція, у якій немає анклавних територій на найвищому ієрархічному рівні (на рівні регіонів), проте на рівні департаментів є випадки анклавності.

До **другої групи** належать 11 країн, які мають незначну кількість (від 1 до 3) адміністративних (внутрішніх) ексکلавів найвищого адміністративно-територіального рівня. Такі країни, як Білорусь, Угорщина, Чехія, Великобританія й Хорватія мають по одній анклавній території. Столиці Білорусі, Чехії й Угорщини виділені в окремі адміністративні одиниці найвищого рівня, що відповідають статусу областей (Мінськ), краю (Прага) чи медьє (Будапешт). Ці столиці оточені навколо територіями АТО найвищого рівня й є повними анклавами.

У Великобританії на регіональному рівні існує лише один напіванклав. Це область Абердін (Абердін-сіті), в яку виділено історичну столицю Шотландії – місто Абердін, розміщене на узбережжі Північного моря. Цей прибережний напіванклав оточений областю Абердіншир. В Англії на рівні регіонів (найвищий рівень АТП) немає анклавів, проте на рівні графств є декілька анклавів, які є переважно великими містами.

У Хорватії найпівденніша Дубровницько-Неретванська жупанія, яка простягається вузькою смугою по приморському схилу Дінарського нагір'я й розміщена в Південній Далмації, переривається 9-кілометровою ділянкою в районі м. Неум (т. зв. Неумський коридор) території Боснії і Герцеговини, утворюючи ексклав цієї жупанії (8 общин). Найбільша община в цьому ексклаві – історичне місто Дубровнік. Цей ексклав фактично є міждержавним і відноситься до чистих анклавів/ексклавів за критерієм доступності.

До цієї групи європейських країн належить також Австрія, на території якої існує дві анклавні території на рівні федеральних земель. Так, столиця Відень, яка має статус федеральної землі, повністю оточена територією провінції Нижня Австрія й утворює адміністративний анклав першого рівня. Інша анклавна територія – східна частина федеральної землі Тіроль (Східний Тіроль), яка відділена від основної частини землі Тіроль (Північного Тіролю) 20-кілометровою смугою території федеральної землі Зальцбург. Східний Тіроль (округ Лієнц площею 2 тис. км²), не маючи спільних меж із Північним Тіролем, є історичним чистим ексклавом цієї землі через те, що за Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. після Першої світової війни Австрія передала Італії території Трентіно й Альто-Адідже, які були частиною Тіролю, а австрійська частина Тіролю опинилася розділеною на дві частини.

У цій групі країн виділяється 5 країн, які мають по три субнаціональні анклави/ексклави найвищого просторового рівня. Це такі країни, як Бельгія, Боснія і Герцеговина, Німеччина, Україна та Росія. Так, Україна має три внутрішніх анклави найвищого просторового рівня (міста Київ, Севастополь і Славутич, як частина Київської області). Столиця України повністю оточена територією Київської області, а місто Славутич є частиною Київської області, оточеною територією Чернігівської області. Севастополь, як частина суверенної України нині анексований Росією, утворює прибережний напіванклав на узбережжі Чорного моря.

У Боснії і Герцеговині, яка як федерація поділяється на три політико-територіальні утворення (*етнітети*) – Федерацію Боснії і Герцеговини, Республіку Сербську й автономний округ Брчко, існує три ексклави. Республіка Сербська, яка заселена переважно сербами, після надання місту Брчко статусу окремого округу була розділена його територією на дві частини – західну і східну. Західну частину утворюють географічні регіони Боснійська Крайна і Посавіна, а в східну увійшли географічні регіони Семберія, Романія й Східна Герцеговина, утворюючи окремий ексклав Республіки Сербської. На території іншого суб'єкта цієї федеративної держави, утвореної на основі Дейтонських угод, Федерації Боснії і Герцеговини (Мусульмано-Хорватської федерації) існує 2 чисті ексклави за критерієм доступності, з яких складається Посавінський кантон (3 общини) цього етнітету.

Німеччина відноситься до країн світу, в якій до ХХ ст. існувало дуже багато внутрішніх адміністративних анклавів й ексклавів. У ХХ ст. їх кількість зменшилася (зокрема, після Першої світової війни існувало близько 170 анклавів й ексклавів на рівні земель). Нині на найвищому земельному рівні у ФРН існує три анклавні території. Так, столиця Берлін, маючи статус федеральної землі, повністю оточена територією федеральної землі Бранденбург, а федеральна земля Бремен складається з двох частин (територіально відособлені міста Бремена й Бремерхафен як анклав Бремену), оточених територією землі Нижня Саксонія. Водночас на нижчих просторових рівнях політико-територіального поділу ФРН існують також анклавні території.

На території сучасної Бельгії також існує три анклавні території 1-го просторового рівня. Це столичний регіон Брюссель, повністю оточений територією провінції Фламандський Брабант, частина фламандської провінції Лімбург (ексклав Вурен), відділена від її основної частини територією провінції Льеж, а також частина франкомовної провінції Ено (Ганнегау), котра носить назву ексклав Комін-Варнетон і відділена від її основної частини територією провінції Західна Фландрія. Окрім того, слід відзначити, що до складу бельгійської провінції Антверпен входить комуна Барле-Хертог, яка є частиною селища Барле, розділеного між Бельгією і Нідерландами. Бельгійська частина селища складається із 22 ексклавів, оточених територією Нідерландів, тобто вони не є субнаціональними анклавними територіями, а міжнародними анклавами. Нідерландська частина селища називається Барле-Нассау. Вона складається з 8 анклавів і відноситься до провінції Північний Брабант. Нідерландські території є анклавами, розміщеними всередині бельгійських анклавів.

До цієї групи нами віднесено також й Російську Федерацію як євразійську країну, яка має в своїй європейській частині дві анклавні території першого просторового рівня – міста Москва та Санкт-Петербург, оточені територією Московської й Ленінградської областей, відповідно. Також у Російській Федерації в Південному федеральному окрузі розміщений один із її суб'єктів – Республіка Адігея як анклав 1-го просторового рівня, оточений територією Краснодарського краю. Водночас Калінінградська область Росії є окремим ексклавом Росії міжнародного типу.

Третю групу країн за ступенем анклавності/ексклавності державної території складають три країни – Латвія, Молдова та Іспанія, на території яких нами виявлено від 5 до 9 анклавних територій. Так, у Латвії існує 5 анклавних територій, серед яких три міста республіканського значення (Даугавпілс, Резекне й Вентспілс), оточені територіями однойменних країв, а також два краї – Олайнський і Раунський, які розділені на дві частини територіями сусідніх країв.

У Молдові існує загалом 9 анклавних територій із врахуванням території самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки (ПМР). Так, Автономне територіальне утворення (АТУ) Гагаузія має чотири ексклави, три з яких

утворені на територіях компактного заселення гагаузів серед територій із переважаючим молдовським населенням. Територіально АТУ Гагаузія не є єдиною територією й складається загалом із чотирьох незв'язаних частин (ексклавів): 1) основна територія Комратського й Чадир-Лунзького районів; 2) село Копчак (Чадир-Лунзький район) (ексклав); 3) основна територія Вулканештського району (ексклав); 4) село Карбалія (Вулканештський район) (ексклав). Окрім того, адміністративний центр Гагаузії місто Комрат виділено в окрему адміністративну одиницю першого рівня – муніципій Комрат, що є також анклавом усередині Комратського району. Кагульський і Тараклійський райони мають по одному ексклаву, відділеному від основної частини території обох районів територією АТУ Гагаузія. Дубоссарський район Республіки Молдова із центром у с. Кочієри розділений на дві частини територією Криулянського району Молдови і Дубоссарського району ПМР із центром у м. Дубоссари, який також розділений на дві частини територією, що контролюється Республікою Молдова. У ПМР м. Тирасполь є також анклавом, оточеним територією Слободзейського району.

В Іспанії нині існує 9 субнаціональних анклавів, які входять до складу адміністративних одиниць найвищого порядку (автономних областей або співтовариств). Серед них переважають повні анклави, оскільки вони повністю оточені територією іншої АТО. Окрім того, на інших просторових рівнях АТП (особливо рівень провінцій і комарок) також існують адміністративні анклави/ексклави. Найбільшу кількість ексклавів найвищого субнаціонального рівня мають автономні співтовариства Кастилія і Леон (4 ексклави), Наварра (2 ексклави), Кантабрія, Валенсія та Мадрид (по одному ексклаву). Найбільший субнаціональний ексклав – комарка (район) Рінкон-де-Адемус у провінції Валенсія, який займає площу 370,1 км² і відноситься до автономного співтовариства Валенсія з історичних причин. Він оточений територією провінцій Куенка (автономне співтовариство Кастилія-Ла-Манча) й Теруель (автономне співтовариство Арагон). Відповідно, цей ексклав є чистим ексклавом на субнаціональному рівні.

Четверту групу утворюють дві гірські країни Європи – Ліхтенштейн і Швейцарія, які мають найвищий рівень анклавності територій через складний гірський рельєф території. У карликовому Ліхтенштейні (загальна площа території 160,5 км²) загалом існує 19 анклавних територій. Сім комун (одиниці першого просторового рівня АТП) із 11, незважаючи на їхні невеликі площі через гірські умови територій мають у своєму складі ексклави. Наявність значної кількості анклавних територій зумовлено також історичними факторами, оскільки у феодальну епоху ліхтенштейнські феодалі й князі отримували у спадок або купляли окремі земельні ділянки у різних гірських долинах, що призводило до розкиданості їхніх володінь та їхньої просторової несуміжності. Найбільше ексклавів нині має комуна Вадуц (6), тоді як комуна Шан має 4 ексклави й 2 анклави, комуна Планкен – 3 ексклави й один анклав, комуни Бальцерс й Ешен – по 2 ексклави, а комуни Гампрін і Трізенберг – по одному.

Значна кількість субнаціональних анклавів існує в Швейцарії на усіх просторових рівнях (трьох) політико-територіального поділу цієї федерації, яка є лідером за ступенем анклавності території серед європейських країн. Це зумовлено складним гірським рельєфом території країни, наявністю черезсмужності ареалів розселення етнічних спільнот, які відмінні за мовою й віросповіданням, а також історичними, політичними та релігійними причинами поділу територій на окремі ізольовані ділянки (анклави). У Швейцарії на першому просторовому рівні – на рівні кантонів і напівкантонів як суб'єктів федерації – існує 20 субнаціональних ексклавів. Загалом 8 кантонів і 2 напівкантони Швейцарії мають ексклавні території, які відносять до повних або чистих анклавних територій. Найбільшу кількість ексклавів мають кантони Фрібур або Фрайбург (4), Золотурн (3), Берн (2 ексклави й

1 пенеанклав), Во (1 екслав і 1 пенеанклав), Шаффхаузен (2) і напівкanton Аппенцелль-Іннерроден (2), інші три cantони (Женева, Тургау, Базель-Ланд) і напівкanton Обвальден – по одному. Найбільшим за величиною швейцарським анклавом є Еставайє-ле-Лак (16 комун), який входить до складу cantону Фрібур і займає територію площею 86,3 км². Він, у свою чергу, включає в себе невеликий пенеанклав Нойєре, що входить до складу cantону Во. Другий за величиною території субнаціональний анклав у Швейцарії – це Енгельберг (40,75 км²), який відділений від основної частини напівкantonу Обвальден територією напівкantonу Нідвальден.

Висновки. Отже, результати проведеного нами просторового аналізу на основі політико-адміністративних карт країн Європи засвідчують, що в 16 країнах Європи існує значна кількість субнаціональних (внутрішніх) анклавів та екславів на першому (найвищому) просторовому рівні АТП країн. Ще більша кількість анклавних територій існує на більш нижчих просторових рівнях систем АТП більшості європейських країн, що потребує детальнішого просторового аналізу для складання політико-географічних характеристик окремих країн континенту.

Джерела та література

1. Винокуров Е. Ю. Теория анклавов / Е. Ю. Винокуров. – Калининград : Терра Балтика, 2007. – 342 с.
2. Зверев Ю. М. Классификация внешних анклавных (экславных) территорий мира / Ю. М. Зверев // География XXI века : сб. науч. тр., посвящ. 40-летию фак. географии и геоэкологии БФУ им. И. Канта / Балт. федер. ун-т им. И. Канта. – Калининград : БФУ им. И. Канта, 2012. – С. 140–149.
3. Рожков-Юрьевский Ю. Д. Понятия «анклав / энклав» и «экслав» и их использование для политико-географической характеристики Калининградской области / Ю. Д. Рожков-Юрьевский // Балтийский регион. – 2013. – № 2 (16). – С. 149–161.

УДК 911.3:324(477.85)

С. А. Греков – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

До питання про електорально-географічне районування в Чернівецькій області

Роботу виконано на кафедрі географії України та регіоналістики ЧНУ ім. Ю. Федьковича

Проведено електорально-географічне районування території Чернівецької області в контексті «міграції» електоральної активності (абсентеїзму) та виборчих смаків.

Ключові слова: політико-географічний процес, електоральна активність, політична поведінка, субрайон, макроредр.